

ПРО ДАТУВАННЯ БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ (за керамічними матеріалами)

У науковий обіг вводиться унікальний для Скіфії набір грецької кераміки початку IV ст. до н. е., знайдений у скіфському «царському» кургані біля Бердянська Запорізької області, на основі якого визначається датування кургану — кінець першої — початок другої чверті IV ст. до н. е. та поширення аналогічних керамічних виробів у межах Причорноморської Скіфії.

Скіфські кургани Північного Приазов'я досліджувалися дуже мало, особливо кургани скіфської правлячої верхівки, так звані царські. З небагатьох досліджених пам'яток на сьогодні можна назвати кургани: поблизу Ногайська, Маріуполя, Двогорбу та Передерієву Могили¹. В цілому цей регіон є найменш дослідженим в усій Причорноморській Скіфії, тому кожна нова пам'ятка цієї території, що стає надбанням науки, привертає значну увагу скіфологів².

У 1976—1977 рр. експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом М. М. Чередніченка провела дослідження скіфського «царського» кургану біля с. Ново-Василівка Бердянського району Запорізької області, який увійшов в історію під назвою «Бердянський курган». У результаті розкопок були одержані багаті, абсолютно нові матеріали скіфської поховальної обрядовості³. Поступово знахідки з кургану залучаються до наукового обігу. Для історичної інтерпретації такої видатної пам'ятки першочергове значення має її дата. Найважливішу роль у визначенні хронології скіфських старожитностей відіграє грецька кераміка, особливо амфора⁴. Розкішний набір столового посуду та амфор Бердянського кургану дає можливість досить точно визначити його хронологічну позицію.

За стратиграфічними спостереженнями авторів розкопок, у Бердянському кургані виявлено три поховання, які були синхронними. Кераміка знайдена у двох із них — Центральній та Східній могилах. Зі Східної могили походять червонофігурний скіфос з парними зображеннями з життя палестритів та декілька фрагментів інших червонофігурних посудин. За формою та характером розпису вони датуються у межах V—IV — першої половини IV ст. до н. е.

Для Бердянського кургану пропонується дві дати: рубіж V—IV ст. до н. е.⁵ або початок другої чверті IV ст. до н. е.⁶

У Центральній могилі та грабіжницькому ході до неї знайдено 19 амфор, один чорнолаковий та три червонофігурних скіфоси, червонофігурний кратер та невіразні уламки чорнолакової та червонофігурної кераміки.

Усі 19 амфор фасоського виробництва, однотипні, з біконічним корпусом, дуже розширеним донизу горлом, що повільно переходить у плечі, масивними трикутними у розрізі вінцями з плоско-зрізаним краєм. Профіль ребра корпусу пом'якшений, нижня частина його поступово звужується і завершується масивною циліндричною ніжкою, що розширюється до підшви. Розширена частина ніжок має круговий зріз у вигляді вузької смужки. На підшві знаходиться неглибока конічна виїмка. Ручки овальні у розрізі з відтиском великого пальця у нижній частині, де вони приєднуються до корпусу (тип I A та B за А.—М. та А. Бон, тип 20 A за І. Б. Зеєст, тип I за Ю. Г. Виноградовим⁷). Амфори належать до найбільш масового типу раних біконічних, з м'яким профілем корпусу. За спостереженнями І. Б. Зеєст, для них характерні рівність діаметра корпусу та висоти верхньої частини, що складає 2/5 від загальної висоти⁸. Цей тип існував від рубежу V—IV ст. до III ст. включно⁹, у межах IV ст.¹⁰, або у 390—330/320 рр. до н. е., коли його змінює новий, морфологічно інший тип амфор¹¹.

Рис. 1. Амфори Бердянського кургану: 1 — № 1; 2 — № 2; 3 — № 3; 4 — № 5; 5, 6 — № 5.

Тісто амфор світло-коричневого кольору, міцне, дзвінке, добре випалене з домішками білого, сірого, чорного піску та слюдяних включень у різному співвідношенні для кожної конкретної посудини. Є випадки відсутності одного з компонентів домішок.

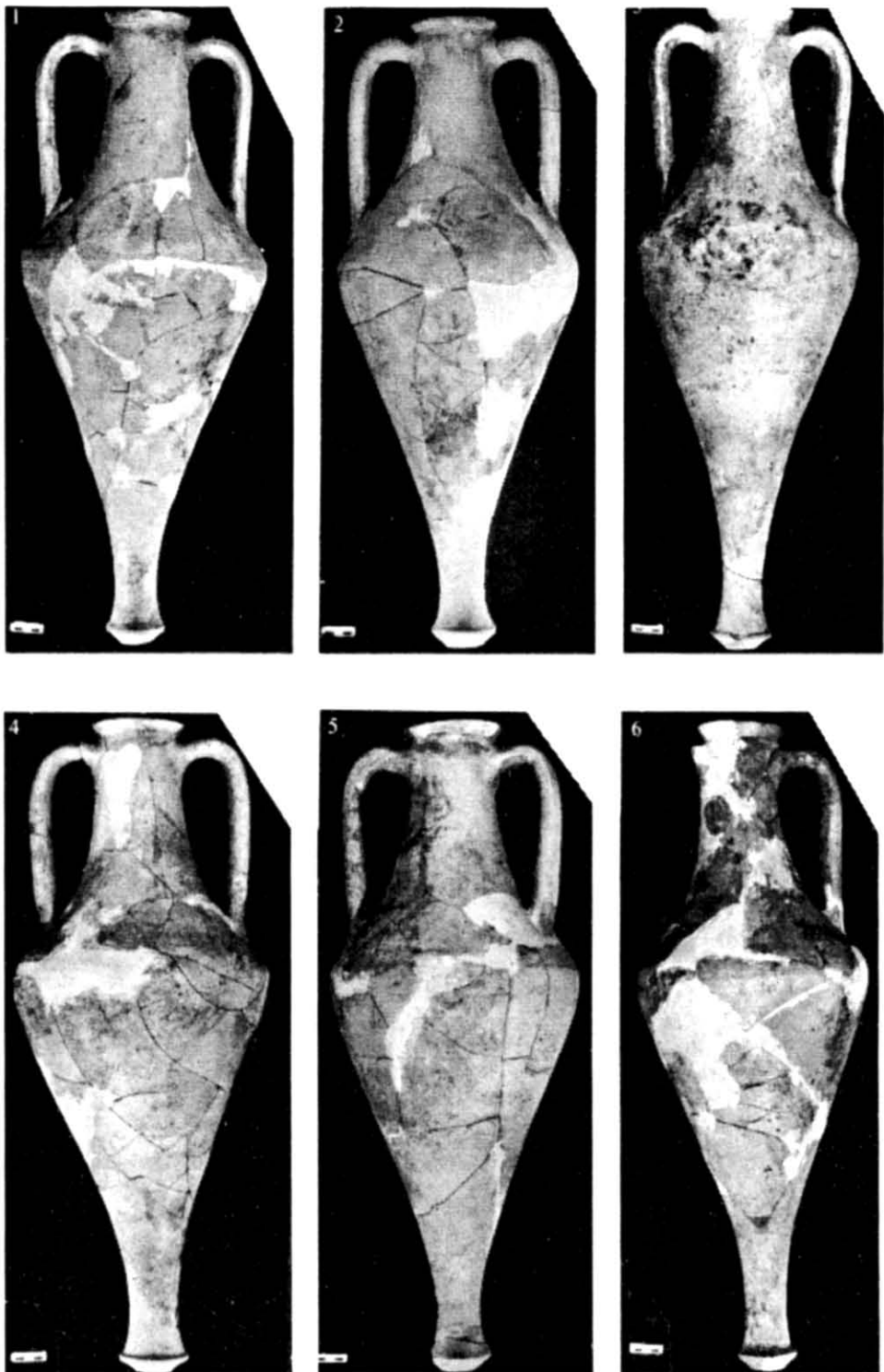

Рис. 2. Амфори Бердянського кургану: 1 — № 6; 2 — № 7; 3 — № 9; 4 — № 11; 5 — № 12; 6 — № 13.

Амфори збереглися досить повно. Амфора № 2 взагалі ціла, у № 9, 10, 14 та 15, очевидно, під тиском ґрунту відламались ніжки, решта — відновлені з уламків. Як уже згадувалося, частина з них зібрана у грабіжницькому ході. Більшість фрагментів було знайдено. Лише в амфорі № 13 відсутня одна з ручок, в амфор

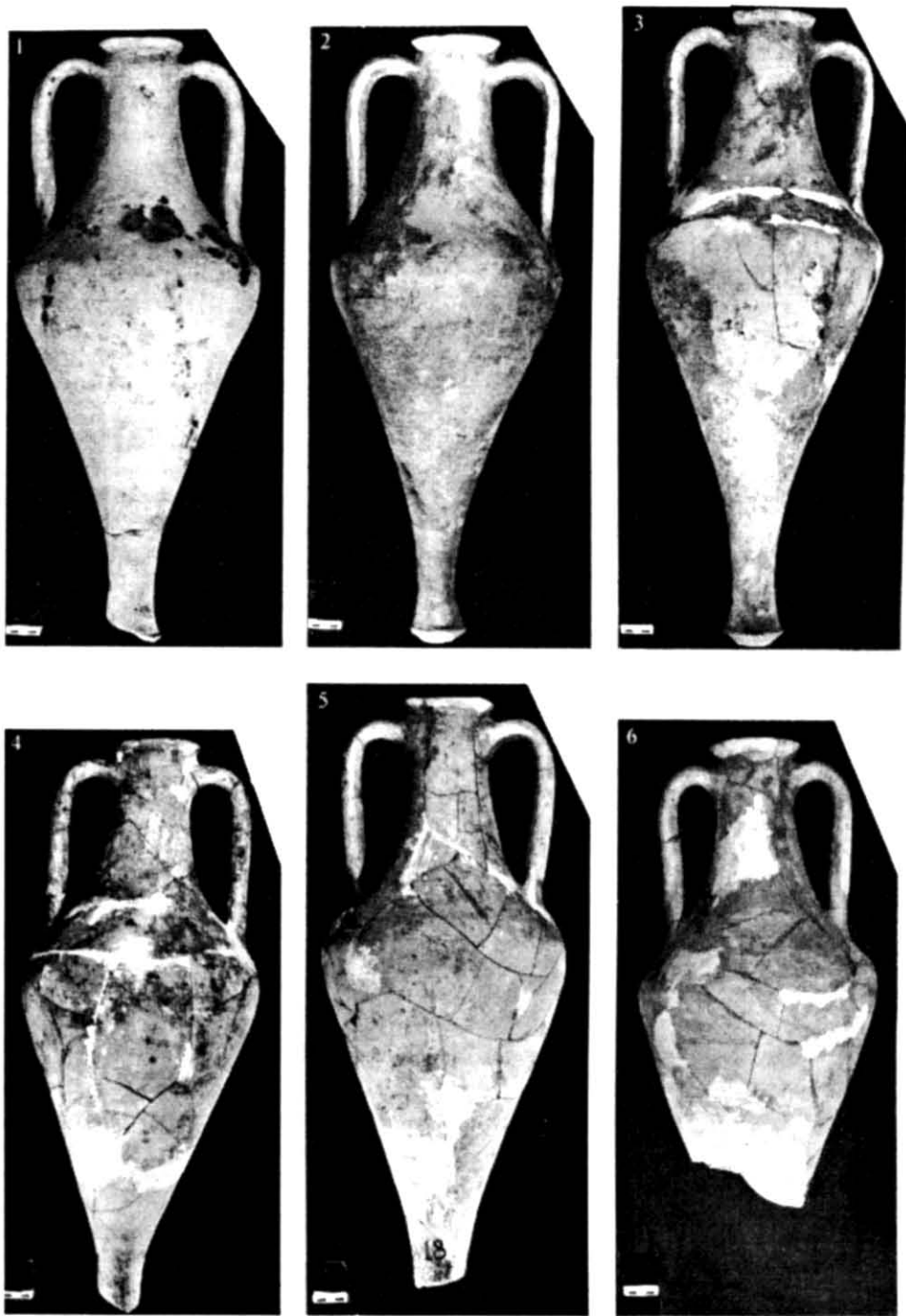

Рис. 3. Амфори Бердянського кургану: 1 — № 14; 2 — № 15; 3 — № 16; 4 — № 17; 5 — № 18; 6 — № 19.

№ 17 та 18 відсутні ніжки, у № 19 — немає донної частини. Дефектність амфор є наслідком пограбування (рис. 1—4).

Частина амфор має технологічний брак. Так у амфорі № 5 відсутні відгиски пальця у місці з'єднання ручок з корпусом. Очевидно, унаслідок цього в процесі обпалення в одному із з'єднань утворилася тріщина. У цьому місці кріплення ручки було посилене, щілина замащена чорною смолою (рис. 1, 5—6). В амфорі № 16 ще до обпалення був деформований корпус, зім'ято бік. В амфорі № 11,

Рис. 4. Амфори Бердянського кургану:
1 — № 8; 2 — № 10.

також іще в «сирому» стані, були зламані вінця, в результаті чого утворився загострений трикутний виступ (рис. 5).

На усіх амфорах під вінцями, а також на верхній частині ручок наявні сліди червоної фарби. Пофарбування недбале, наче зроблене нашвидку. За схемою І. Б. Брашинського проведено обмірювання амфор: усі вони мають близькі лінійні розміри, а також місткість у межах 10,1—12,75 л. Лінійні розміри близькі до максимальних для амфор цього типу, місткість — на рівні середніх показників¹². У таблиці подано основні параметри: загальні висоти амфор

(Н—1), висоти верхніх частин корпусів від ребра на тулубі до зрізу вінця (Н 2), глибина внутрішньої ємності (Н—3), максимальний діаметр корпуса (Д—1), зовнішній та внутрішній діаметри вінця (Д—2, Д—3). Вимірювання місткості амфор (V) зроблено за допомогою сухого піску. Амфори наповнювалися до зрізу вінця.

На 15 амфорах у верхній частині горловин зафіксовані діпінті у вигляді окремих грецьких літер, які були нанесені червоною фарбою після обпалення. Літера «Λ» нанесена на амфорах № 1, 7, 13, 19; літера «X» — на амфорах № 2, 4, 6, 9, 10, 15, 16; літера «Σ» — на № 3, 5; літера «I» — на № 8, 17 (рис. 6).

Основні параметри амфор Бердянського кургану

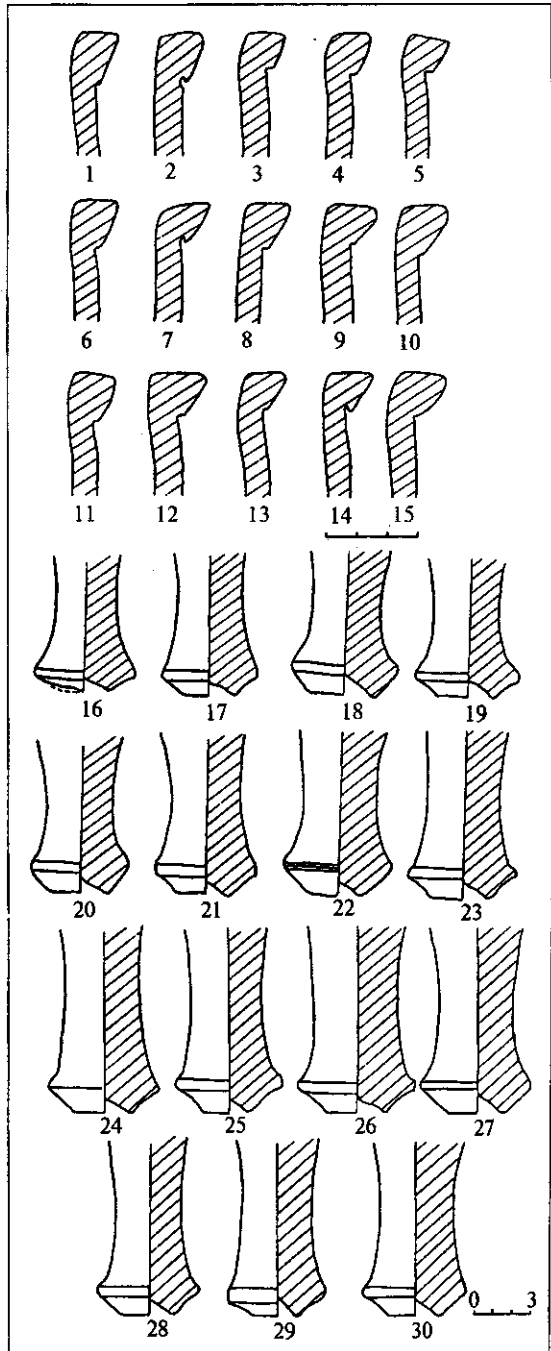
№ п/п	Н-1	Н-2	Н-3	Д-1	Д-2	Д-3	V	Клеймо	Діпінті
1	72,5	29,0	59,2	27,3	10,4×10,6	8,0×8,3	10,4 л	+	+
2	72,6	27,5	60,3	26,8	10,2×10,6	7,5×7,8	10,2 л	-	+
3	71,2	27,5	57,5	27,2	9,5×10,5	7,0×8,0	10,4 л	+	+
4	70,0	27,8	55,5	27,7	10,1×10,4	7,8×8,2	10,1 л	-	+
5	71,2	27,5	58,3	27,6	9,7×10,4	6,8×7,7	11,2 л	-	+
6	70,5	27,0	60,2	28,3	10,2	7,7	10,9 л	+	+
7	70,4	27,5	57,8	27,8	10,1×10,5	6,8×7,3	10,3 л	+	+
8	75,7	28,5	63,5	29,4	10,0×10,2	7,0×7,3	11,3 л	+	+
9	72,3	27,0	60,3	26,3	10,3×10,5	7,3×8,0	10,7 л	-	+
10	73,8	28,5	62,7	28,6	10,1	7,7	12,75 л	-	+
11	71,2	27,0	58,3	28,3	9,7×11,0	7,0×8,5	11,2 л	+	-
12	71,2	27,5	59,3	29,0	10,2×11,0	7,5×8,0	12,1 л	+	-
13	70,8	27,2	57,3	27,7	10,5	8,2	10,1 л	+	+
14	70,5	27,0	58,2	28,8	10,0×10,5	7,3×7,8	11,6 л	+	-
15	70,5	26,0	58,4	27,4	10,0×10,7	6,5×6,6	10,2 л	-	+
16	73,3	27,8	60,2	28,0	9,6×10,3	7,3×7,8	10,6 л	-	+
17	?	29,5	59,8	27,9	10,2×10,4	7,2×7,5	?	+	+
18	?	27,5	59,8	26,8	9,7×10,6	6,6×7,8	10,5 л	+	-
19	?	27,4	?	27,0	10,3	8,2	?	+	+

Рис. 5. Профілі вінець та ніжок амфор:
 1, 16 — № 1; 2, 17 — № 2; 3, 18 — № 3;
 4, 19 — № 4; 5, 20 — № 5; 6, 21 — № 6;
 7, 22 — № 7; 8 — № 9; 9, 26 — № 11; 10,
 27 — № 12; 11, 28 — № 13; 12, 29 —
 № 15; 13, 30 — № 16; 14 — № 17; 15 —
 № 18; 23 — № 8; 24 — № 9; 25 — № 10.

Зафіксований певний збіг типів діпінті з типом клейма, або з його відсутністю. Так на трьох із чотирьох амфор, що мають діпінті «Λ», розміщені ідентичні клейма з емблемою «черепаха», і більше не представлені в нашому наборі. Дві амфори з літерою «Γ» мають клейма з емблемою «натягнутий лук». Шість амфор із семи з діпінті «Χ» не мають клейм. Обидві амфори з клеймами з емблемою «риба» не мають діпінті. І. Б. Брашинський для 70 описаних фасоських амфор нашого типу зафіксував діпінті інших різновидів лише на чотирьох амфорах¹³. Ще одним прикладом може бути амфора з Миколаївки¹⁴.

На 12 амфорах є рельєфні клейма. У трьох випадках вони відтиснуті на горловинах амфор № 6, 12, 18, в інших — на одній із ручок, у верхній частині, на згині або трохи вище (№ 1, 3, 7, 8, 11, 13, 14, 17, 19). Співвідношення клеймованих та неклеймованих амфор у Бердянському комплексі значно вище за загальне співвідношення, що зафіксоване для фасоського клеймування І. Б. Брашинським¹⁵ і збігається з даними І. Гарлана. За підрахунками останнього за матеріалами керамічних майстерень, клеймовані амфори у фасоському виробництві у IV — на початку III ст. до н.е. складала 50%¹⁶. На ручках амфор № 1, 13, 19 нанесені ідентичні клейма з емблемою «черепаха» та написом із чотирьох боків: ΠΡΟ|ΦΩΣ|ΘΑΣΙ|ΑΡΙ* (рис. 7, 1—3). Аналогічні клейма опубліковані¹⁷. Завдяки глибоким відбиткам клейм можна уявити форму штемпеля: на зрізі овального в перетині стрижня було вирізане клеймо у прямокутній рамці. При сильному натисненні штемпеля на сирій глині відбивалися клеймо в рамці та овальне поле, що його оточує. Можливо, цей штемпель бу зроблений на зрізі дерев'яного стрижня або амфорної ручки, хоча для фасоського клеймування відомий прямокутний керамічний штемпель.

Використання дерев'яних і керамічних штемпелів, виконаних на зрізах амфорних ручок, зафіксоване в практиці різних давньогрецьких центрів виробництва амфор та черепиць¹⁸.

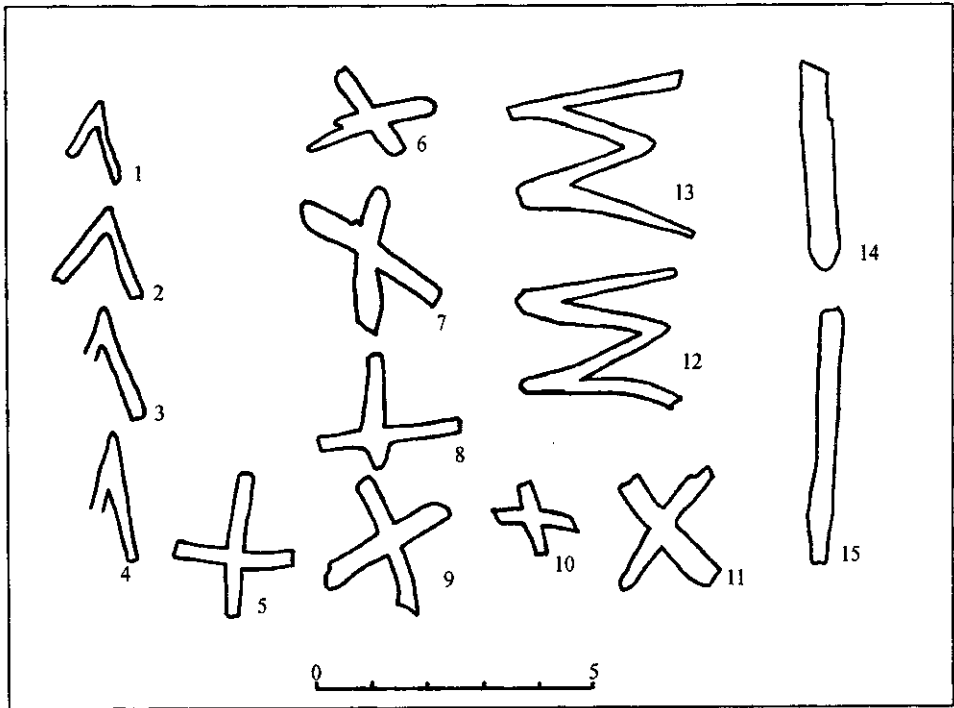

Рис. 6. Ділінгі на Бердянських амфорах: 1 — № 1; 2 — № 7; 3 — № 13; 4 — № 19; 5 — № 15; 6 — № 2; 7 — № 4; 8 — № 6; 9 — № 9; 10 — № 10; 11 — № 16; 12 — № 5; 13 — № 3; 14 — № 8; 15 — № 17.

На ручках амфор № 3, 11, 14 зафіксовані відбитки клейма з емблемою «перекинутий дельфін». На № 11 та 14 відбитки часткові, на № 3 — повні, проте змазані: $\Sigma\text{KYNM} | \Theta\text{A} | \Sigma\text{I} | \text{AP}\Sigma\text{T}^*$ (рис. 7, 5—7). Аналогічні клейма опубліковані¹⁹. На думку І. Гарлана, на амфорі № 3 відбито клеймо з емблемою «коник» з легендою $\text{EYAG...} | \Theta\text{A}\Sigma\text{IO.} | \text{AP}\Sigma\text{T}^*$. Заперечувати таку реконструкцію так само важко, як і погодитися з нею. У будь-якому випадку таке читання не впливає на датування, оскільки пов'язане з ім'ям епоніма Аріст..., наявним у більшості клейм комплексу.

На амфорі № 6 прямокутне клеймо відбито на горловині, нижче вінець. Емблема «пілос» з легендою із чотирьох боків: $\Theta\text{P}\text{A}\Sigma | \Omega\text{NI...} | \Theta\text{A}\Sigma\text{I...} | \text{AP}\Sigma\text{T}\text{O}^*$ (рис. 7, 8). Така емблема широко репрезентована у фасоському клеймуванні. Проте, в індексах А.-М. та А. Бон і в ІРЕ III клеймо з такою легендою відсутнє. За даними С. Ю. Монахова, таке клеймо знайдено в Ольвії у 1966 р.

На ручці амфори № 7 відтиснуте унікальне в усіх відношеннях клеймо: овальне, емблема «світильник» розміщена з лівого боку біля краю рамки. Легенда подана у три рядки, ретроградно: $\text{AE}\Omega\text{FA} | \Theta\text{A}\Sigma | \Delta\text{IKHKPA}^*$ (рис. 7, 9). Таке клеймо досі незафіксоване. За визначенням І. Гарлана, воно належить до нового типу.

На ручках амфор № 8 та 17 наявні неповні відбитки прямокутного клейма з емблемою «натягнутий лук» (сигмоподібний, скіфського типу). На амфорі № 8 легенда не читається, лише уздовж довгих боків помітні окремі гасти літер (рис. 7, 10). На амфорі № 17, уздовж короткого правого боку, прочитується етнікон. Клейма з такою емблемою досить поширені у фасоському клеймуванні²⁰. Усі вони, за морфологічними ознаками, належать до прямокутних клейм з емблемою в центрі та написом уздовж двох довгих боків груп 4, 5, 7 за Ю. Г. Виноградим, час існування яких визначається після 340 р. до н. е.²¹ Зрештою, І. Б. Зеєст згадує таке напівстерте клеймо з написом уздовж трьох боків²². С. Ю. Монахов відновлює легенду такого клейма $\text{KAE}\Omega\text{F}\Omega\text{N}^* | \Theta\text{A}\Sigma\text{I} | \Theta\text{EO}\Phi\text{ILO}\Sigma$ і наводить йому аналогії²³.

У верхній частині горловин амфор № 12 та 18 відтиснуте прямокутне клеймо з емблемою «риба» в центрі та легендою уздовж чотирьох боків: $\text{KAE}\Omega\text{F}\Omega\text{N}^* | \Theta\text{A}\Sigma\text{ION} | \text{A}\Theta\text{HN}\text{O}\Delta\text{PO} | \Sigma$ (рис. 11, 4). Клеймо опубліковане²⁴.

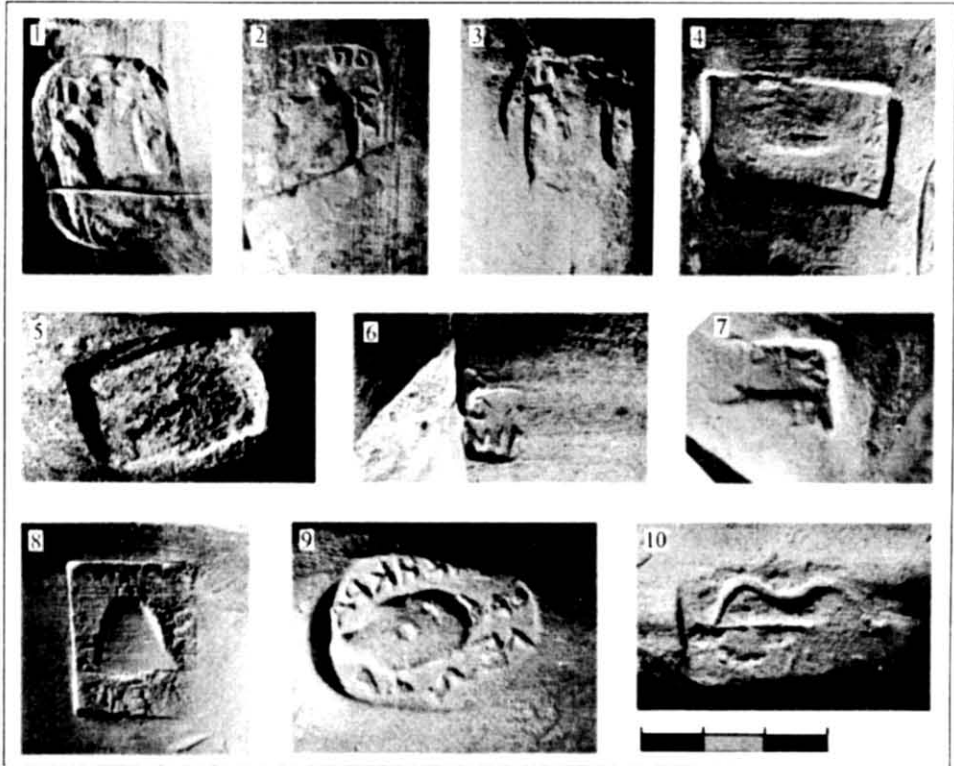

Рис. 7. Клейма Бердянських амфор: 1 — № 1; 2 — № 13; 3 — № 19; 4 — № 18; 5 — № 3; 6 — № 11; 7 — № 14; 8 — № 6; 9 — № 7; 10 — № 8.

За хронологією фасоського клеймування Ю. Г. Виноградова, усі клейма Бердянського комплексу належать до групи № 3, час існування якої визначено у межах 370—340 рр. до н. е.²⁵

За хронологією І. Гарлана наші клейма належать до так званих «стародавніх клейм», час існування яких визначено у межах від кінця V, або початку IV ст. до 340, або 335 рр. до н. е.²⁶ Дікекрат, Аріст... та Клеофон у хронологічному списку фасоських магістратів І. Гарлана займають від 33 до 39 позиції²⁷. Таким чином, в залежності від точки відліку (340 чи 335 рр.), наші клейма можуть датуватися 360—370, або 375—365 рр. до н. е. І. Гарлан надає перевагу 370—365 рр. до н. е. З нашої точки зору, зважаючи на ймовірні похибки у датуванні, необхідно акцентувати увагу на кінці першої — початку другої чверті IV ст. до н. е. Розміщення клейм на горловинах амфор № 12, 16 та 18 характерне для початкового етапу фасоського клеймування кінця V — початку IV ст. до н. е.²⁸ Можливо, це підтверджує більшу вірогідність раннього інтервалу в датуванні комплексу. На думку С. Ю. Монахова та В. І. Каца, клейма з ім'ям Аріст... датуються 60—50 рр., Клеофона (№ 8) — 60—50 рр. та 60—40 рр. (№ 12 та 18), Дікекрата — 70 рр. IV ст. до н. е., що, в цілому, збігається з датуванням клейм за Ю. Г. Виноградовим.

За визначеннями І. Гарлана та С. Ю. Монахова, клеймо на амфорі № 7 з ім'ям Дікекрата належить до невідомого типу. Факт дуже цікавий, зважаючи на те, що на сьогоднішній день відомо приблизно 25000 фасоських клейм²⁹.

За списком фасоських магістратів І. Гарлана, всі магістрати наших клейм функціонували у 6-річному проміжку часу. Така щільна хронологічна подібність (можливо, і ще більша) підтверджується спостереженнями на нашому комплексі: 1) всі амфори виключно фасоського виробництва належать до одного різновиду посудин, максимально подібних за параметрами; 2) амфори поділяються на групи, до кожної з яких належать від двох до семи посудин, об'єднаних однаковими діпінті. Індивідуальних діпінті не існує; 3) дві групи амфор по дві та дві групи по три посудини мають клейма одного штампера; 4) з дванадцяти клейм у семи знаходимо ім'я магістрата Аріст... з різними видами скорочень, і в чотирьох — Клеофона; 5) нечисленність імен магістратів (усього три).

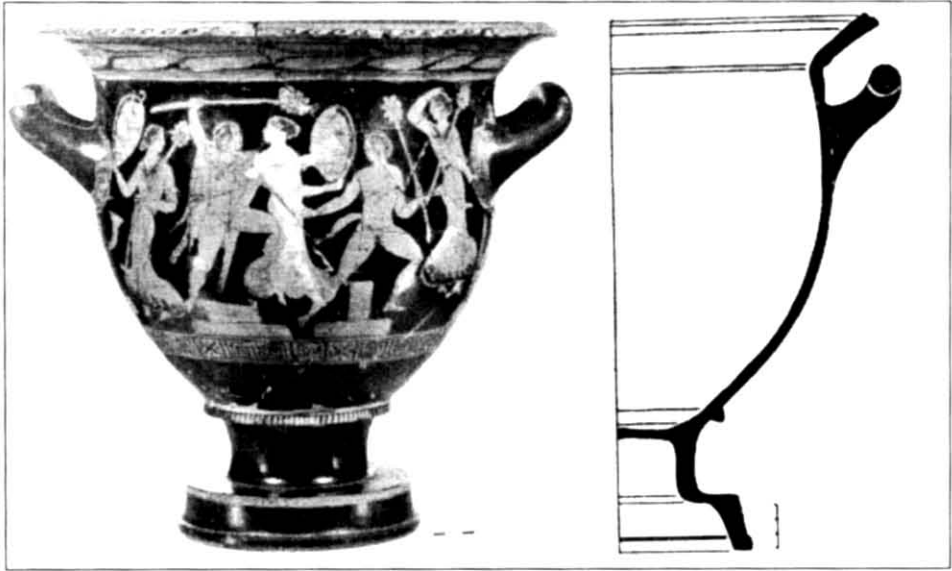

Рис. 8. Кратер. Загальний вигляд.

Усі ці обставини вказують на те, що Бердянський комплекс амфор є одночасною торговою партією, що була імпортована в Північне Причорномор'я безпосередньо з о. Фасос.

Як уже зазначалося, у Центральній могилі знайдені червонофігурний кратер, три цілих та один фрагментований скіфоси. Зі Східної могили походить червонофігурний скіфос з парним зображенням чоловічих постатей, а також фрагменти лакової кераміки. Ці матеріали розглянуті М. М. Чередніченком та О. Є. Фіалко³⁰. Для нашого дослідження важливо те, що скіфос та фрагменти кераміки зі Східної могили, за формою та характером розпису, аналогічні знахідкам з Центральної могили. Отже, перейдемо до розгляду останніх.

1. Червонофігурний дзвоникоподібний кратер з двома ручками під вінцями загальною висотою 36 см, висотою піддона 3,7 см, діаметром вінець 37 см, піддона — 17,5 см. У вітчизняній літературі такий різновид кратерів, за розміщенням ручок, визначається як окремий тип — оксібаф³¹. Прямі слабопрофільовані вінця посудини відігнуті назовні під кутом 45°. Стінки чаші кратера трохи опуклі у середній частині. Масивні, круглі в перетині, ручки підняті догори і розміщені ближче до вінця. У нижній частині чаші, трохи вище від переходу в ніжку, із зовнішнього боку знаходиться трикутний у перетині наліпний горизонтальний виступ. Чаша відокремлена від профільованого піддона довгою ніжкою. Високий дископодібний піддон усередині порожнистий.

Зовнішній край вінця зверху прикрашений орнаментною стрічкою з лакових завитків. Усередині чаші, під вінцями, залишена вузька горизонтальна смужка кольору глини. Решта внутрішньої поверхні покрита лаком чорного кольору. Ззовні, під вінцями, чаша прикрашена гірляндю з лаврового листя, поверхня чаші по під ручками залишена в кольорі глини. Навколо основи ручок розташований кільцевий орнамент з напівовалів у напівкруглому обрамленні. Нижче під ручками розміщені пишні двоярусні пальметки з боковими стеблорізними паростками, що розділяють зображення лицевого та зворотного боків кратера.

Знизу зображальне поле обмежене смугою орнаменту з прямокутного меандру, розділеного навскісним хрестом з крапками на боці «А» через три елементи, на боці «Б» — через три та п'ять елементів. Наліпний валик у нижній частині чаші прикрашений тонкими вертикальними смужками лаку. На піддоні, уздовж верхнього краю, залишена смужка кольору глини (рис. 8).

Бік «А» — лицевий, на якому розміщена композиція з п'яти фігур — сатири і менади з тирсами та тімпанами в танку. У центрі — менада з тімпаном, в оточенні двох сатирів з хвостами. Плаття менади пофарбовано в білий колір. Фігура зорієнтована вправо, голова повернута назад. Сатир, що зліва, — напівголений,

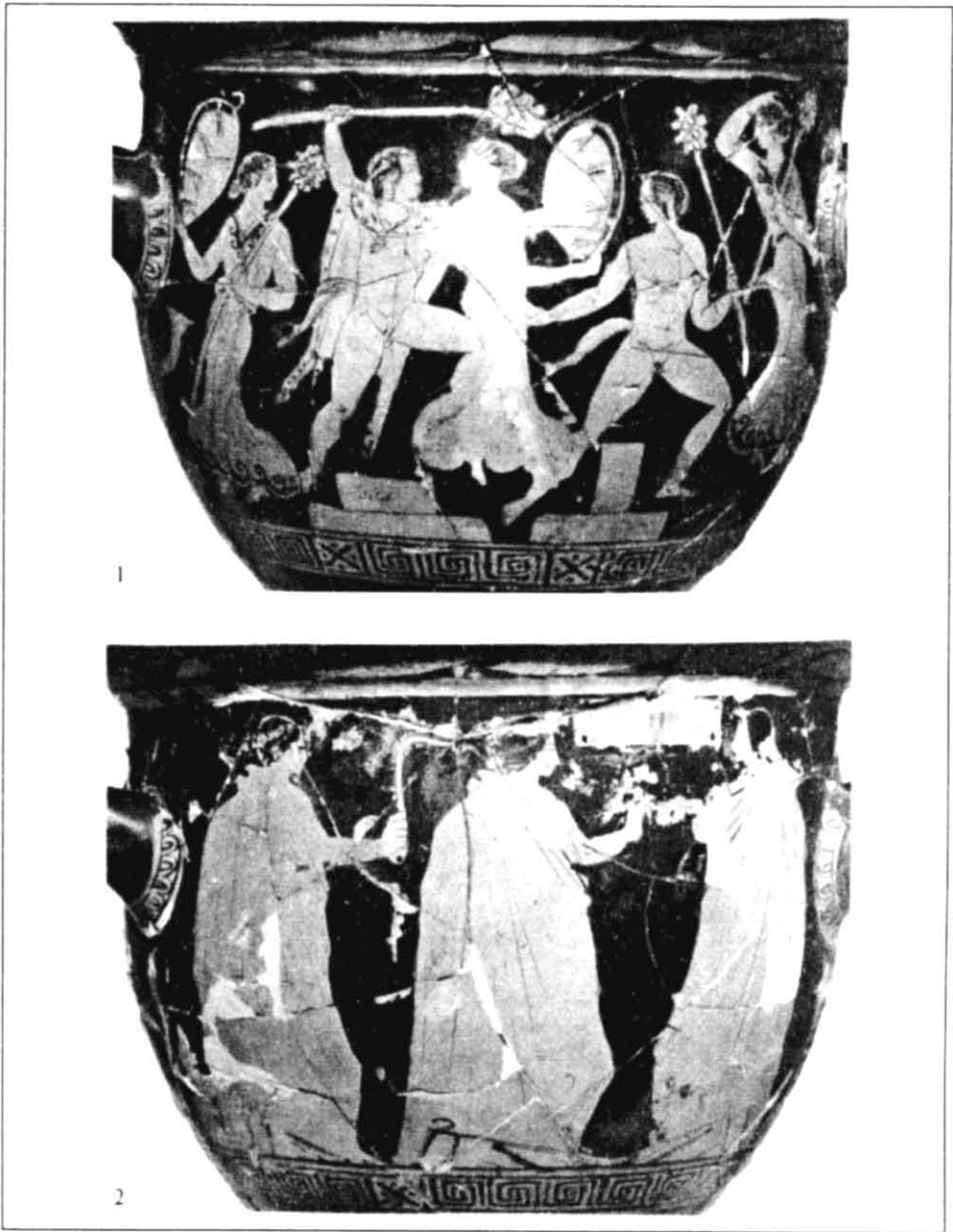

Рис. 9. Кратер. Розпис лицевого (1) та зворотного (2) боків.

плечі вкриті плямистою шкірою з козячими ратицями. У правій руці над головою він тримає тирс. Сатир, що справа, — оголений, у лівій руці також тримає тирс. З обох боків центральної групи розташовані фігури менад. Та, що зліва, — у правій руці з тімпаном, а лівою притримує на плечі тирс. Менада, що справа, правою рукою тримається за голову, а лівою також притримує на плечі тирс. Менади одягнені у довгі хітони, перетягнуті на талії вузьким паском. У нижній частині зображені жертвовники у вигляді кам'яних блоків. На лівому боці композиції зображений рогоподібний предмет з широким устям. Усі постаті виконані тонкими побіжними рисами, без деталізації. Лише на хітонах менад тонкими штрихами позначені складки, верхні та нижні краї прикрашені орнаментом із завитків, аналогічним орнаменту на вінцях. Композиція передана у стрімкому русі, — так, що навіть при середньому художньому рівні розпису створюється враження високої суцільності та динамічності дії (рис. 9; 10).

Бік «Б» — зворотний, на якому зображено троє юнаків-палестритів, одяг-

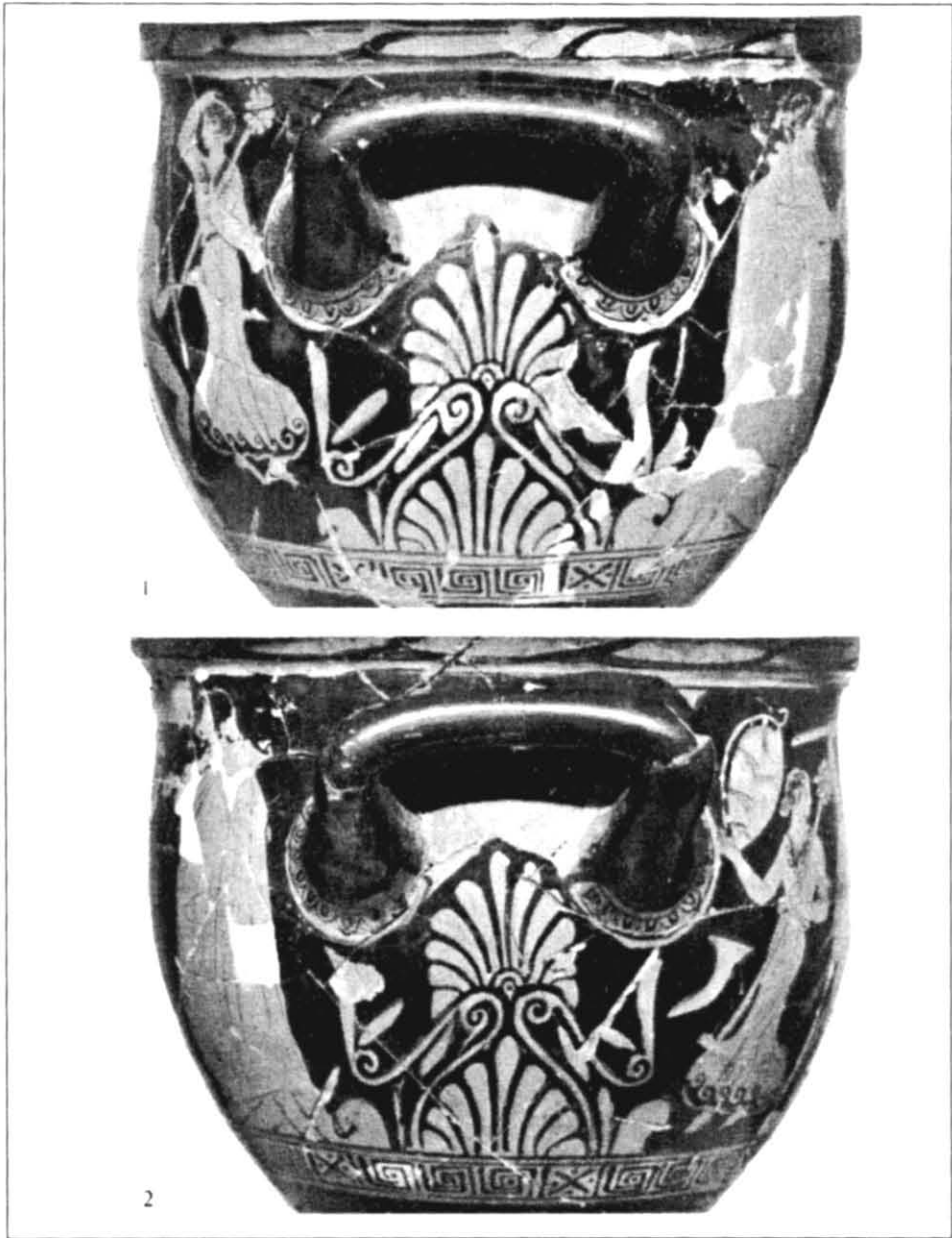

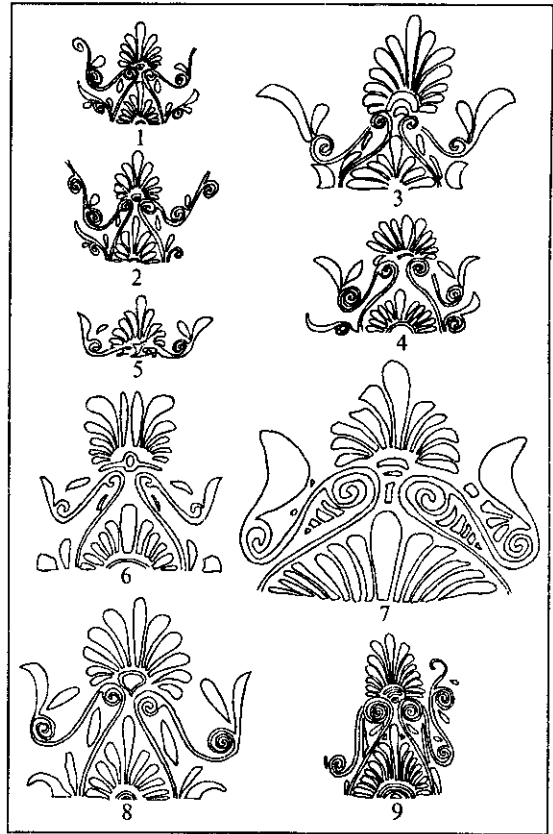
Рис. 10. Кратер. Деталі розпису.

нених у гіматії. Фігура, що справа, повернута лицем до двох інших, які ступають назустріч йому. Юнак, що зліва, тримає у правій руці стригіль, центральний — тримає в руці дрібний предмет. Розпис дуже побіжний та недбалий, значно відрізняється від розпису на лицевому боці (рис. 9, 2).

Така форма кратерів поширюється з кінця V ст. до н. е.³² Найбільш близькими за формою є оксібаци кінця V — початку IV ст. до н. е.³³ За профілем вінця наш кратер займає проміжну позицію між масивними непрофільованими вінцями кінця V ст. та видовженими, звисаючими складнопрофільованими вінцями середини — другої половини IV ст. до н. е.³⁴ Валок у нижній частині чаші, за даними Ф. Блонде*, є унікальною особливістю Бердянського кратера. Ми також не можемо вказати нічого подібного на посудинах цього типу. На аттичних кратерах V ст. до н. е. з короткою ніжкою та італійських кратерах другої половини

* Висловлюємо щирю вдячність Ф. Блонде за консультацію.

Рис. 11. Деталі розпису червонофігурної кераміки V—IV ст. до н. е.: 1 — стамнос Полігнота з колекції Д. М. Робінсона; 2 — стамнос Клеофанта з Ермітажу; 3 — кратер з Ніконію; 4 — кратер Київського майстра; 5 — кратер з Сарасво; 6 — кратер з Олінфу; 7, 8 — кратери з Бургасу та Аполонії; 9 — пеліка майстра Мюнхен-2388 з Калояново.

IV — початку III ст. до н. е. з широким розтрубом вінець трапляються інколи один чи два, очевидно, заокруглених валяки у середній частині ніжок³⁵. За спостереженням Б. В. Фармаковського, з кінця V ст. до н. е. у вазовому живописі з міфологічних сюжетів стають найбільш популярними сцени діонісійського кола³⁶. Д. Бізлі зареєстрував більше півсотні кратерів початку IV ст. з подібним до нашого сполученням сюжетів лицевого та зворотного боків³⁷. За визначенням Н. М. Уткіної*, розпис бердянського кратера за характерними особливостями належить до

80-х рр. IV ст. до н. е. Він є дещо більш раннім щодо кратера з Ермітажу ГЭ-Б 271, датованого К. Шефольдом 370—360 рр.³⁸. Пальметки під ручками кратера мають характерну форму для початку IV ст. до н. е., наприклад, — кратер з Олінфу³⁹. До цього треба додати кратери (оксібафи) другої половини V ст. до н. е. з Ніконію⁴⁰, кратер Київського майстра** кінця V ст. з Музею західних та східних мистецтв у Києві⁴¹, некрополів у Бургасі та Аполонії початку IV ст.⁴², пеліку розпису групи майстра Мюнхен-2388, що датується 380—370 рр., з гробниці в Калояново⁴³. На усіх цих посудинах зображені розкішні двоюрисні пальметки, подібні до наших. Найбільш ранні пальметки такої схеми в аттичному вазописі з'являються у другій половині V ст. (стамноси майстрів Клеофанта з Ермітажу — 440—430 рр. до н. е. та Полігнота з колекції Д. М. Робінсона — 450—440 рр. до н. е.)⁴⁴. В той же час вони з'являються і в італійських вазових розписах: кратер кінця V ст. з Одеського археологічного музею⁴⁵, скіфос та оксібаф з Національного музею у Варшаві, які датуються біля 380 р. до н. е.⁴⁶. На апулійських вазах третьої чверті IV ст. такі пальметки одержують гіпертрофовано ускладнене трактування. Тут зберігається лише ідея, втілення вже зовсім інше⁴⁷ (рис. 11; 12).

2. Червонофігурний скіфос № 1 висотою 11,4 см, висотою піддона 0,7 см, діаметром вінець 12,4 см, піддона — 7,5 см. Лакове покриття чорне, блискуче, нерівномірне. З обох боків зображені пари чоловіків, що спілкуються, одягнені в гіматії. Ліва постаць — із простягнутою вперед рукою, повчально піднятим догори вказівним пальцем. Права — руки під одягом складено на грудях. Обидві фігури зображені у вільних позах, з виставленими вперед ногами кожної. Складки одягу передані довгими тонкими рисами. Парні композиції розділені пишними пальметками з волотами по боках, розміщеними під ручками. Розпис побіжний, недбаллий. На денці кольору глини нанесений орнамент з лакових кілець (рис. 12, 7).

3. Фрагменти червонофігурного скіфоса № 2. Збереглися частина стінки з

* Висловлюємо ширю вдячність Н. М. Уткіній (Державний Ермітаж) за консультацію.

** Автори ширю вдячні директору музею О. М. Рославць та хранительці античного відділу Т. Ф. Лимар за надану можливість вивчення кратера Київського майстра.

Рис. 12. Скіфоси: 1 — № 1; 2 — № 3; 3 — № 4.

денцем, фрагменти стінок з вінцями та ручкою. Висота піддона — 0,8 см, діаметр вінець — 13,1 см, діаметр піддона — 7,8 см. Лакове покриття усередині світло-коричневе з червоним відливом, зовні — темно-коричневе, більш світле — у нижній частині. Частково збереглися зображення пальметок під ручками та фрагменти парної композиції, що прикрашала один із боків посудини. Ліва постать — оголений атлет, що стоїть боком, зі стригилем у простягнутій лівій руці, а права — зігнута у лікті, кисть якої випростана вперед долонею із відставленим угору великим пальцем. Від зображення правої постаті збереглися кінцівка руки, що тримає довгу пряму палицю, та частина гіматія на рівні коліна. Рисунок побіжний, недбалий, без деталізації. На денці, ззовні, нанесений орнамент — два концентричних кільця різної ширини, покриті лаком червоно-коричневого кольору.

4. Червонофігурний скіфос № 3 висотою 10,9 см, висотою піддона 0,9 см, діаметром вінець 12,1 см, піддона — 8,4 см. Лакове покриття чорне, блискуче. На одному з боків збереглося зображення жіночої голівки в профіль, повернутої праворуч. На голові конічний головний убір, з овоїдними торочками, що обрамляють обличчя. Під ручками зображені пальметки з волютами по боках. Зображення на зворотному боці не збереглося. На денці — орнамент (маленьке кільце, покрите лаком червоного кольору з крапкою у центрі). В цілому, розпис побіжний, без деталізації (рис. 12, 2).

5. Чорнолаковий скіфос № 4 має дещо видовжені пропорції. Висота — 9,9 см, висота піддона — 0,6 см, діаметр вінець — 10,4 см, піддона — 5,5 см. Одна з

ручок та частина стінок відсутні. Лакове покриття чорне, блискуче. На денці, в центрі, — орнамент із двох вузьких концентричних кіл (рис. 12, 3).

Наші розписні скіфоси за формою належать до аттичного типу «А», що був поширений у 400—375 рр. до н. е.⁴⁸ Скіфоси такого типу з червонофігурним розписом, парними зображеннями палестритів між волютами, за Д. Бізлі, належать до групи «майстра товстих хлопців» — «ГВ-групи» початку IV ст. до н. е.⁴⁹, яка об'єднує цілий ряд майстрів, що розписували скіфоси та інше в такому стилі. Вони вирізняються загальним побіжним недбалим стилем. За орнаментациєю дна, наші скіфоси належать до групи посудин другої половини V — першої чверті IV ст. до н. е.⁵⁰ Численні аналогії за формою та розписом датуються першою чвертю IV ст. до н. е.⁵¹ П. Александреску зазначив певні протиріччя при датуванні таких знахідок із Західного Причорномор'я: якщо за характером розпису, згідно з існуючими уявленнями, посудина повинна бути віднесена до початку IV ст., то за формою вона датується кінцем V ст. до н. е.⁵² Очевидно, слід згадати спостереження Б. В. Фармаковського, згідно з якими до 408 р. до н. е. аттичний вазовий живопис пройшов усі етапи свого розвитку, і вже після 430 р. з'являються усі показники його виродження та деградації⁵³. Тому, слід припустити появу скіфосів з такими зображеннями ще наприкінці V ст. до н. е. На підтвердження цього припущення можна навести скіфос із сюжетом нашого кола, що вирізняється деякою акуратністю розпису, знайдений в Ніконії в комплексі кінця V ст. до н. е. Він має типову для цього часу форму⁵⁴.

Ми свідомо відмовилися від використання традиційних датувань таких скіфосів за знахідками в некрополях Аполонії Понтійської. Ці датування цілком штучні, невиправдано змозжені, що не підтверджуються датуванням комплексів як у самій Аполонії, так і за її межами⁵⁵. Аналогічні скіфоси з фракійських курганів Болгарії П. Александреску, на відміну від болгарських дослідників, датує початком IV ст. до н. е.⁵⁶ Очевидно, усі скіфоси з розписом цього класу, в тому числі й пізні за формою (видовжених пропорцій з хвилястим вигином стінки), існували у межах першої половини IV ст. до н. е. Це добре видно на прикладі халкідських скіфосів з аналогічним розписом⁵⁷. Це також підтверджується знахідками в Болгарії, де такі скіфоси широко представлені у грецьких та фракійських центрах, хронологічний діапазон яких охоплює першу половину IV ст. до н. е. (Аполонія, Пернік та ін.)⁵⁸. У Севтополісі, заснованому в середині IV ст., у великій кількості знайдена аттична лакова кераміка другої половини IV ст. до н. е. і лише один фрагмент червонофігурного скіфоса з волютами, який, на думку дослідників міста, належать до часу його заснування⁵⁹. В Олінфі, зруйнованому в 346 р. до н. е., знайдені майже усі різновиди скіфосів цього типу, як за формою посудин, так і за характером розпису, датування яких у межах першої половини IV ст. до н. е. є загальноприйнятим⁶⁰.

Тепер щодо датування скіфоса № 3 із зображенням жіночого профілю між волютами. Цей сюжет часто трапляється на червонофігурних посудинах різних типів першої половини IV ст. до н. е.⁶¹ На думку Н. М. Уткіної, найближчою аналогією є зображення на гідрії з Національного музею в Празі, що датується близько 370 р. до н. е.⁶²

Чорнолаковий скіфос № 4 належить до дещо іншого варіанта, — видовжених пропорцій з дном малого діаметра, — побутування якого, в основному, припадає на другу чверть — середину IV ст. до н. е.⁶³. Дослідники кераміки Афіньської Агори доводять час їх побутування до самого кінця IV ст. до н. е. Проте до датувань пізніше середини IV ст. до н. е. слід ставитися з обережністю, тому що всі різновиди цього варіанта скіфосів, окрім найбільш розвинених, знайдені в Олінфі, зруйнованому в середині IV ст. до н. е.⁶⁴ Наш скіфос належить до раннього різновиду цього варіанта, у якого практично відсутній вигин стінки, на відміну від скіфосів другої чверті IV ст. до н. е., що мають хвилястий профіль. Найближча аналогічна посудина з Олінфа, з більш відігнутими вінцями, ніж у нашій, датована початком IV ст. до н. е.⁶⁵ Скіфос, з дещо більш вигнутими стінками, з колекції З. Пієрідіса, на думку Ж. Мафре, за формою належить до першої чверті, а за суцільним покриттям зовнішньої сторони денця лаком — до другої чверті IV ст. до н. е.⁶⁶ Проте, за спостереженнями дослідників кераміки Афіньської Агори, суцільне покриття дна лаком спорадично запроваджувалося ще на початку

V ст. до н. е.⁶⁷, і тому цей екземпляр слід датувати за формою першою чвертю IV ст. до н. е.

Отже, пропонуємо датування комплексу скіфосів із Центральної та Східної могил у межах першої чверті IV ст. до н. е., а для всього набору кераміки Бердянського кургану разом з амфорами — кінцем першої — початком другої чверті IV ст. до н. е. (70-ті роки).

Комплекс фасоських амфор Бердянського кургану — унікальне явище для Скіфії. У IV ст. до н. е. фасоське вино в амфорах у значній кількості ввозили до всіх античних міст Північного Причорномор'я⁶⁸. Обсяг фасоського імпорту в першій половині IV ст. до н. е. можна порівняти лише з гераклеїським. Структура імпорту грецького вина у степовій Скіфії була зовсім іншою. Якщо на скіфських поселеннях та територіально близьких до них могильниках Нижнього Подніпров'я, Побужжя, Подніпров'я та Подоння, при абсолютній перевазі гераклеїських, фасоські амфори представлені досить широко⁶⁹, то далі у степи надходили переважно амфори Гераклеї та інших міст з відповідним вином. У курганах скіфської знаті поодинокі знахідки фасоських амфор відомі в Куль-Обі, Цимбалці, Жовтокам'янці, Гаймановій, Двогорбій, Товстій та Водяній Могилах, Чортотлику⁷⁰, зрідка вони трапляються і в рядових скіфських курганах⁷¹. З пам'яток цієї категорії слід згадати, як найбільш значну, знахідку шести фасоських амфор серед 25 інших центрів виробництва в кургані № 6 біля с. Любимівка на Херсонщині, п'ять із яких мали клейма (за розкопками О. М. Лескова, 1968 р.). Така ж сама ситуація зафіксована і на Азіатському боці Боспору: фасоські амфори потрапляли далеко на територію у мізерній кількості⁷².

Серед західних сусідів скіфів — фракійців — у першій половині IV ст. до н. е. Фасос та Гераклея поділяли першість, як головні постачальники вина⁷³. Однак і тут невідомі значні комплекси фасоських амфор. Фасоське вино в античному світі користувалося заслуженим визнанням, проте, і було дуже дорогим⁷⁴. Можливо, цим можна частково пояснити структуру імпорту вина на варварські території Північного Причорномор'я. У такому випадку наявність великої партії фасоського вина в Бердянському кургані є додатковою рисою, що відзначає високий статус похованих, і добре узгоджується із загальною пишністю поховального інвентарю.

Постає питання щодо причорноморського центру, через який був здійснений транзит у Скіфію значної партії фасоського вина. Бердянський курган знаходиться на майже однаковій максимальній відстані від усіх скіфських та грецьких міст. Можливо, вирішенням цього питання могла б бути локалізація легендарного торговища Кремни на Північному узбережжі Азовського моря. Ю. В. Болтрик та О. Є. Фіалко розміщують Кремни біля Ботієва, приблизно за 60 км на захід від Бердянська⁷⁵. Проте, серйозних доказів цій локалізації сьогодні немає, і питання про джерело постачання ще залишається відкритим.

Знахідки червонофігурних кратерів у скіфських похованнях Причорномор'я є досить рідкісними. Дві знахідки відомі на Боспорі⁷⁶. У степовій Скіфії можна назвати лише п'ять випадків⁷⁷. Три знахідки, окрім згаданого кратера Київського майстра, відомі у Правобережному Лісостепу⁷⁸. На Лівобережжі кілька фрагментів знайдено на Більському городищі⁷⁹.

Червонофігурні скіфоси групи FB досить широко представлені знахідками в Північному Причорномор'ї, переважно у грецьких містах⁸⁰. Велика кількість (біля 100) зазначена лише в Херсонесі, в інших містах вони нечисленні. Потрапляли знахідки і в Скіфію, але у значно меншій кількості. Одинокі знахідки відомі в Подонні⁸¹, а також Прикубанні⁸². У степовій Скіфії кілька скіфосів знайдено в курганах лівого берега Дніпра між Каховкою та Кам'янкою Дніпровською⁸³. На Правобережжі та в Лісостепу такі знахідки відсутні. Знахідки, подібні до чорнолакового скіфоса та скіфоса із зображенням жіночого обличчя, невідомі в Скіфії взагалі.

При достатній насиченості скіфських курганів грецьким столовим посудом, розписна кераміка складає дуже незначний відсоток. Причому, переважають посудини з орнаментальним оздобленням — лекіфи сітчасті та з пальметками. Посудини з розписом зображувального характеру відомі лише в кургані біля Нагорного, де знайдено чотири розписних посудини разом із чорнолаковими⁸⁴. Схожа

ситуація простежується і на скіфських поселеннях степу⁸⁵, а також у лісостеповій зоні трапляються тільки поодинокі знахідки⁸⁶.

Таким чином, Бердянський комплекс фасоських амфор, червонофігурної та чорнолакової кераміки є унікальним для Скіфії. Його загальне датування — кінець першої — початок другої чверті IV ст. до н. е. — визначає час спорудження Бердянського кургану.

¹ Яценко И. В. Скифские погребения близ Ногайска // ВДИ. — 1958. — № 1. — С. 157—165; Черненко С. В. Скифські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова // Археологія. — 1970. — № 23. — С. 176—181; Привалова О. Я., Зарайская Н. П., Привалов А. И. Двугорбая Могила // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 148—178; Моруженко А. А. Скифские памятники Донецкой обл. // Научно-практич. семинар: «Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе». — Тез. докл. — Донецк, 1989.

² Черненко С. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В., Полин С. В., Скорый С. А., Бокий Н. М., Гребенников Ю. С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986. — С. 55—56.

³ Чередниченко Н. Н., Фиалко Е. Е., Ковалев Н. В. и др. Раскопки большого скифского кургана в Приазовье // АО за 1976 г. — М., 1979. — С. 419.

⁴ Брашинский И. Б. Новые материалы к датировке курганов скифской племенной знати Северного Причерноморья // EIRENE. — Praha, 1965. — IV. — Р. 89—110.

⁵ Фиалко Е. Е. Оружие Бердянского кургана // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Всесоюзн. конф. памяти А. И. Тереножкина. — Кировоград. — Ч. II. — С. 75—77; Чередниченко Н. Н., Фиалко Е. Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА. — 1988. — № 2. — С. 158, 159, 165; Алексеев А. Ю. Скифская хроника. — СПб., 1992. — С. 148; Чередниченко М. М., Мурзин В. Ю. Основні результати досліджень Бердянського кургану // Археологія. — № 1. — С. 78.

⁶ Ковалев Н. В., Полин С. В., Чередниченко Н. Н. О датировке Бердянского кургана // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Межд. конф. памяти А. И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 40; Полин С. В., Чередниченко Н. Н., Ковалев Н. В. Амфоры Бердянского кургана // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тез. докл. конф. — Ростов-на-Дону, 1992. — С. 20; Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е., Чередниченко Н. Н. Бердянский курган // РА. — 1994. — № 3. — С. 154.

⁷ Виноградов Ю. Г. Керамические клейма о. Фасос // НЭ. — 1972. — Т. 10. — С. 11, 58. Табл. 1, 1.

⁸ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — № 83. — С. 85.

⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 11.

¹⁰ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли. — Л., 1984. — С. 136—141.

¹¹ Garland Y. Vin et amphores de Thasos. — Athenes // Paris, 1988. — P. 12—14.

¹² Брашинский И. Б. Методы исследования... — С. 75. — Рис. 2. — С. 180.

¹³ Брашинский И. Б. Там же. — С. 180—182.

¹⁴ Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М., 1975. — С. 25.

¹⁵ Брашинский И. Б. Методы исследования... — С. 59.

¹⁶ Garland Y. Vin et amphores... — P. 14—15.

¹⁷ Придик Е. М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках, горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания. — Пгр., 1917. — № 36. — Табл. VI, II; Gagarin Y. Early Thasian Stamped Amphoras // AJA. — 1947. — № 1. — P. 33. — Fig. 2; Bon A.-M. et Bon A. Les timbres amphoriques de Thasos // Etudes thasiennes. — Vol. IV. — Paris, 1957. — № 770; IPE III, № 698—707.

¹⁸ Монахов С. Ю. О штампах для клеймения херсонесских амфор // СА. — 1981. — № 2. — С. 266.

¹⁹ Придик Е. М. Инвентарный каталог... — С. 36, № 61, табл. IV, 9; Bon A.-M. et Bon A. Les timbres... — № 268.

²⁰ Bon A.-M. et Bon A. Les timbres... — № 111, 160, 173, 537, 706, 757, 1002, 1688.

²¹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 34—42.

²² Зеест И. Б. Указ. соч. — С. 86.

²³ IPE III №№ 1063—1064; Bon A.-M. et Bon A. Les timbres... — № 824.

²⁴ Bon A.-M. et Bon A. Les timbres... — № 94—95; IPE III, № 622—631.

²⁵ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 25—27.

²⁶ Garland Y. A propos de la chronologie des timbres amphoriques thasiennes // ΜΝΗΜΗ Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΙ. ΠΟΛΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ. — ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1990. — P. 479—483.

²⁷ Caglan Y. Quelques nouveaux ateliers amphoriques a Thasos // Recherches sur les amphores grecques. — BCH, Suppl. XIII. — Paris, 1986. — P. 232—233.

²⁸ Garland Y. Vin et amphores... — P. 14, 22.

²⁹ Op. cit. — P. 14.

- ³⁰ *Чередниченко Н. Н., Фиалко Е. Е.* Погребение жрицы... — С. 158, 159.
- ³¹ *Фармаковский Б. В.* Аттическая вазовая живопись. — СПб., 1902. — С. 605; *Блаватский В. Д.* История античной расписной керамики. — М., 1953. — С. 44.
- ³² *Sparkes V. A., Tallcott L.* Black and plain pottery of the 6, 5, 4-th centuries B.C. // *The Athenian Agora*. — Vol. XII. — P. 1, 2. — Princeton, New Jersey, 1970. — P. 55.
- ³³ Excavation at Olynthus. — Vol. 5. — Baltimore, 1933. — Pl. 71, 72, 81, 86, N 113, 114, 133, 142; CVA, Yougoslavie, fasc.4: Sarajevo, fasc. 1. — Beograd, 1975. — S. 50 — Pl. 47; *Szilagy J. G.* Antik Muveszet a szempuvszeteti museum Kiallitas. — Budapest, 1988. — P. 41. — Fig. 36.
- ³⁴ *Williams C. K., Fischer J.* Corinth 1972: The forum Area // *Hesperia*. — 1973. — N 1. — Pl. 9. — cat. — С. 71—316, 72—25.
- ³⁵ *Передольская А. А.* Краснофигурные аттические вазы в Эрмитаже. — Л, 1967. — С. 146, 151, 157, 166, 172, 185, № 170, 171, 175, 180, 189, 195, 211; *Блаватский В. Д.* История.... — С. 43. — Табл. V, 55; *Oakeshott N.* The Dionysiac Painter // *JHS*. — 1935. — Vol. LV, P. II. — P. 230—232. — Fig. 2; *Schaal H.* Cricchische Vasen und figurlische Tonplastik in Bremen. — Bremen, 1933. — S. 57. — Taf. 32.
- ³⁶ *Фармаковский Б. В.* Аттическая вазовая живопись.... — С. 437.
- ³⁷ *Beazley J. D.* Attic red-figure vase-painters. — Vol. II. — Oxford, 1962. — PP. 1333, 1335, 1409, 1410, 1418—1419, 1426, 1431—1432.
- ³⁸ *Schefold K.* Untersuchungen zu den Kertscher vasen. — Berlin-Leipzig, 1934. — № 70.—Taf. 27, 1.
- ³⁹ Excavation at Olynthus. — Vol. 5... — P. 120—123. — Pl. 86—87; *Metzger H.* Les representations dans la ceramique attique du IV siecle. — Paris, 1951. — P. 170. — № 24. — Pl. XXIV, 3.
- ⁴⁰ *Секерская Н. М.* Помещение с культовыми предметами из Никония // *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. — 1983. — С. 127. — Рис. 5.
- ⁴¹ *Штительман Ф. М.* Античные сосуды, найденные в кургане скифского времени вблизи Киева // *Культура и искусство античного мира*. — Л., 1971. — С. 39—40; *Beazley J. D.* Attic red-figure vase-painters.... P. 1346.
- ⁴² *Лазаров М.* Антична рисувана керамика в България. — София, 1990. — С. 88—91, 105—107, № 35, 44.
- ⁴³ *Alexandrescu P.* Pour une chronologie des VI-IV s. // *Thraco-Dacica*. — Bucuresti, 1976. — P. 121, № 46.
- ⁴⁴ *Передольская А. А.* Краснофигурные аттические вазы.... — С. 162, № 209. — Табл. СХL, 2.
- ⁴⁵ Одесский археологический музей АН УССР. — 1983. — С. 140. — Рис 253.
- ⁴⁶ CVA, Pologne, fasc. 7: Varsovie, Musee National, fasc. 4. — Varsava, 1967. — P. 8—9. — Pl. 2, 3—4.
- ⁴⁷ CVA, Pologne.... — P. 15, 18, 31, 34, pl. 9,2; 14,2; 41,3; 47,3.
- ⁴⁸ *Sparkes V. A., Tallcott L.* Black and plain pottery.... — № 349; Excavation at Olynthus. — Vol. 13. — Baltimore, 1950. — P. 308, № 575—576.
- ⁴⁹ *Beazley J. D.* Attic red-figure.... — P. 1490—92, № 172—207. — P. 1696, № 172 bis — 205 bis.
- ⁵⁰ *Sparkes V. A., Tallcott L.* Black and plain pottery.... — № 340—349, 593—603.
- ⁵¹ *Alexandrescu P.* Pour une chronologie.... — P. 121, № 43—47; *Alexandrescu P.* La ceramique d'epoque classique (VII—IV s.) // *Histria*. — Vol. 4. — Bucuresti, 1978. — P. 81, № 496, 498—499, 504; CVA, Tchecoslovaquie, fasc. 1: Prague, Universitate, fasc. 1. — 1978. — P. 58. — Pl. 47, 5; *Boardman J.* Old Smirna: the Attic Pottery // *BSA*. — 1958—1959. — № 53—54. — P. 175, № 153—154; Excavation at Olynthus. — Vol. 5. — P. 130, № 152—153.
- ⁵² *Alexandrescu P.* Pour une chronologie.... — P. 121.
- ⁵³ *Фармаковский Б. В.* Аттическая вазовая живопись... — С. 466—468.
- ⁵⁴ *Секерская Н. М.* Помещение с культовыми предметами.... — С. 128. — Рис. 8, 4.
- ⁵⁵ *Полин С. В.* От Скифии к Сарматии. — К., 1992. — С. 147—152.
- ⁵⁶ *Alexandrescu P.* Pour une chronologie.... — P. 121.
- ⁵⁷ *Mc Phee.* Some red-figure vase-painters of the Chal cidic // *BSA*. — Vol. 81. — 1976.
- ⁵⁸ *Иванов Т.* Античная керамика от некрополя на Аполония // *Аполония*. — София, 1963. — С. 199—200; *Перник*. — София, 1981. — С. 94.
- ⁵⁹ Севтополис. — Т. I. — София, 1984. — С. 69.
- ⁶⁰ *Zapiropolou P.* Vases peints du musee de Salonique // *BCH*. — 1970. — № 2. — P. 430. — Fig. 65—67; *Garlan Y.* Contribution a une etude stratigraphique de l'enceinte thasienne // *BCH*. — 1966. — № 2. — P. 603—604. — Fig. 14;16; *Blonde F.* Un remblai Thasien du IV s.a.n.e. // *BCH*. — 1985. — № 1. — P. 283—285, № 2—8.
- ⁶¹ Excavation at Olynthus. — Vol. 5.... — P. 147—154, № 251, 254, 263, 274 та ін.
- ⁶² *Bohac J. M.* Kercke vasy. Se zretelem u pamatkam v Cescoslovenskyh sbirkach. — Praha, 1958. — Pl. 37.
- ⁶³ *Sparkes V. A., Tallcott L.* Black and plain pottery.... — № 350—354.
- ⁶⁴ Excavation at Olynthus. — Vol. 5.... — № 543—609.
- ⁶⁵ Excavation at Olynthus. — Vol. 13.... — P. 197, 309, № 578.
- ⁶⁶ *Maffee J.-J.* Vases grecs de la collection Zenon Pieridis // *BCH*. — 1971. — № 2. — P. 683. — Fig.35.
- ⁶⁷ *Sparkes V. A., Tallcott L.* Black and plain pottery.... — P. 84—85.
- ⁶⁸ *Зеест И. Б.* Керамическая тара.... — С. 21; *Лейпунская Н. А.* Керамическая тара из

Ольвии. — К., 1981. — С. 76; *Василенко Б. А.* Керамические клейма из античных поселений на побережье Днестровского лимана как источник для изучения торговых связей Северо-западного Причерноморья с греческим миром (V—III вв. до н. э.). — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1972; *Самойлова Т. Д.* Тира в VI—I вв. до н. э. — К., 1988. — С. 48.

⁶⁹ *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М., 1975. — С. 26, 152; *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980. — С. 36; *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ. — М., 1970. — С. 89, № 15—17, 19—20, 22—27, 31—38, 40—45.

⁷⁰ *Брашинский И. Б.* Фасосская амфора с клеймом из Куль-Обы // СГЭ. — 1975. — № 40. — С. 36—38; *Мозолевский Б. Н.* Скифский царский курган Желтокаменка // Древности степной Скифии. — К., 1986. — С. 204; *Бідзіля В. І.* Дослідження Гайманової Могили // Археологія. — 1971. — № 1; *Брашинский И. Б.* Методы... — С. 180, № 13; *Онайко Н. А.* Античный импорт... — С. 89, № 39; *Мозолевський Б. М.* Товста Могила. — К., 1979. — С. 23; *Полин С. В.* Амфоры кургана Чертомлык // Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991. — С. 366; *Алексеев А. Ю.* Курган Цимбалка и его датировка // СГЭ. — 1982. — № 47. — С. 35.

⁷¹ *Онайко Н. А.* Античный импорт... — С. 89, № 14—15, 18, 21, 28, 46; *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт... — С. 110, № 33—35; *Серова Н. Л., Яровой Е. В.* Григориопольские курганы. — Кишинев, 1987. — С. 109, 114; *Хахеу В. П.* Исследования скифских курганов у г. Тирасполя в 1983 г. // Археологические исследования молодых ученых Молдавии. — Кишинев, 1990. — С. 123, 126; *Полин С. В.* Комплекс амфор второй четв. IV в. до н. э. из кургана в г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. // Тез. докл. конф. «Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века». — Ростов-на-Дону, 1994.

⁷² *Зезебарт К.* Археологические данные о торговых связях Гераклеи Понтийской с населением Нижнего Прикубанья (IV—III вв. до н. э.) // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990. — С. 52.

⁷³ *Божкова А.* Тасоскит внос в Тракия през IV—III вв. до н. э. // Векове. — 1983. — № 3. — София. — С. 32—33.

⁷⁴ *Альтман М. О.* К технике виноделия в древней Греции // ИГАИМК. — 1935. — № 108. — С. 139.

⁷⁵ *Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е.* К вопросу о локализации гавани Кремны // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 40—48.

⁷⁶ *Кириллин Д. С.* Трехбратние курганы в районе Тобечикского озера // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. — С. 185; *Яковенко Э. В.* Погребение богатой скифянки на Темир-горе // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 144. — Рис. 4.

⁷⁷ *Ковалева И. Ф., Мухопад С. Е.* Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — С. 112. — Рис. 1, 6; *Кетрару Н. А., Серова Н. Л.* Скифские курганы в Дубоссарском районе // Молдавское Поднепровье в первобытную эпоху. — Кишинев, 1987. — С. 113; *Болтрик Ю. В., Фиалко О. С.* Дослідження скіфського «царського» кургану Ташенак // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. — К., 1991. — С. 8; *Онайко Н. А.* Античный импорт... — № 303, 305.

⁷⁸ *Онайко Н. А.* Античный импорт... — С. 112, № 665, 673, 674.

⁷⁹ *Шрамко Б. А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 124.

⁸⁰ *Посева Н. М.* Аттическая краснофигурная керамика Пантикапея // МИА. — 1962. — № 103. — С. 178; *Зедгендзе А. А.* Аттическая краснофигурная керамика из Херсонеса // КСИА. — 1978. — № 156. — С. 73; *Левы Е. И.* Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг. // Ольвия. — Т. 1. — К., 1940. — С. 110—113; *Самойлова Т. Л.* Тира... — С. 39; *Секерская Н. М.* Античный Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э. — К., 1989. — С. 100.

⁸¹ *Книпович Т. Н.* Опыт характеристики городища у ст. Елисаветовской по находкам экспедиции ГАИМК в 1928 г. // ИГАИМК. — 1934. — № 104. — С. 138; *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт... — С. 55.

⁸² Шедьверы древнего искусства Кубани. — М, 1987. — С. 38. — Рис. 25.

⁸³ *Лесков О.* Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974. — С. 35. — Рис. 26. — Любимівка, кург. 41; Неопубліковані знахідки: с. Софіївка, кург. 33; Червоний Перекоп, кург. 2 та 4 (розкопки *О. М. Лескова*); с. Гюнівка, кург. 19 (розкопки *Ю. В. Болтрика*); Кам'янка Дніпровська, кург. 1 (розкопки *В. В. Отроценка та Ю. Я. Расамакіна*).

⁸⁴ *Андрух С. И., Суничук Е. Ф.* Захоронения зажиточных скифов в низовьях Дуная // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 39.

⁸⁵ *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт... — С. 52—56; *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник... — С. 35.

⁸⁶ *Шрамко Б. А.* Бельское городище... — С. 174—179; *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного левобережья. — К., 1989. — С. 85, 110.

С. В. Полин, Н. В. Ковалев, Н. Н. Чередниченко

О ДАТИРОВАНИИ БЕРДЯНСКОГО КУРГАНА
(по керамическим материалам)

В статье описывается и анализируется уникальный для Скифии набор греческой керамики, найденный в скифском «царском» кургане возле Бердянска Запорожской области. Он состоит из 19 остродонных амфор фассосского производства (12 из них имеют клейма), краснофигурного кратера, 4 краснофигурных и чернолакового скифосов. Дата керамического комплекса по современным данным определяется концом первой — началом второй четверти IV в. до н. е. Эта дата фиксирует время сооружения Бердянского кургана. Вероятно, в будущем, в процессе уточнения хронологии фассосских клейм станет возможным некоторое удревнение общей даты в пределах первой четверти IV в. до н. е.

S. V. Polin, M. V. Koval'ov, M. M. Cherednichenko

DATING THE BERDYANSK BURIAL-MOUND
(on the base of ceramic materials)

The paper presents the description and analysis of the unique complex of Greek ceramics from the Scythian «Tzar» burial-mound located near Berdyansk (Zaporizhzhya region). It consists of nineteen pointed amphoras (of them, twelve amphoras have trademarks) produced on Fassos, one light-on-dark crater, four light-on-dark scythoses, and one black-patent scythos. According to modern data, the complex can be dated to the end of the first quarter / the beginning of the second quarter of the 4th century BC. The date shows the period within which the Berdyansk burial-mound was constructed. This date may be subjected to refinement (back to the first quarter of the 4th cent.) when the analysis of Fassos trademarks will be completed.

Одержано 28.01.97